

Conservació-restauració de les pintures de la volta de l'escala noble del castell de Santa Coloma de Queralt

*Pau Arroyo i Casals i Agit Serrano i Coma**

Introducció i objectius

La intervenció de conservació-restauració de les pintures de la volta de l'escala noble del castell dels comtes de Santa Coloma, promoguda i finançada per l'Ajuntament de Santa Coloma de Queralt, ha estat executada per l'empresa Lesena, Servei Integral al Patrimoni, SLU, del Vendrell. Els treballs es van iniciar el dia 5 de setembre i es van donar per finalitzats el dia 2 de novembre de 2006. La intervenció, amb 911 hores efectives de treball, va ser dirigida per Pau Arroyo. En la realització del procés de conservació-restauració hi van participar, a més, Agit Serrano, que va desenvolupar les funcions de cap d'equip, Mònica Roca i Anna Pluvinet.

L'objectiu fonamental de l'actuació era l'execució de tractaments específics de l'àmbit de la conservació-restauració de béns culturals per tal d'assegurar la pervivència del conjunt pictòric i recuperar, dins del possible, la seva llegibilitat per tal de fer-lo més entenedor.

Cronologia

No es coneixen dades concretes de l'autoria ni del moment precís en què es van realitzar les pintures. Tanmateix, podem fer una aproximació cronològica a partir de diverses dades. El punt de partida per a la datació de l'obra cal inscriure'l al segle XVI, per l'estil artístic i la iconografia que s'hi representa.

El castell de Santa Coloma té els seus orígens en una torre de planta circular que va ser construïda a final del segle XI o a principi del segle XII. Aquesta torre va esdevenir el nucli inicial de les edificacions que es bastiren en moments posteriors¹. A l'època de

* Conservadors-restauradors de béns culturals.

1. Per a més informació, vegeu CARRERAS, J. M. (1997): *Santa Coloma de Queralt. Guia monumental i històrica*. Associació Cultural Baixa Segarra i Ajuntament de Santa Coloma de Queralt. Santa Coloma de Queralt.

Guerau III de Queralt, a la segona meitat del segle XVI, el castell fortificat va ser convertit en palau nobiliari. En aquest moment el mestre d'obres Antoni Vernia va construir l'escala del castell². No podem saber si en el mateix moment de finalitzar la construcció de l'escala es va pintar la volta, o si es va pintar posteriorment. Davant d'això, vam pensar que l'estudi de l'escut nobiliari que hi ha representat quatre vegades a la volta ens podria ajudar a precisar un xic més la cronologia ja que, si identificàvem a qui pertanyia, podríem saber el moment en què es va realitzar la pintura.

Primerament, però, cal dir que l'escut no només mostra les armes de la família Queralt, un lleopard; sinó també les dels Icart, un manat de cards i una estrella. Això fa que es puguin plantejar dues teories. La primera és que l'escut és el de Guerau III, el qual va afegir a les seves armes les de la seva muller, Comtessina d'Icart i Cardona. La segona teoria relacionaria l'escut amb el fill d'ambdós, Pere VII de Queralt, primer comte de Santa Coloma, el qual uniria els símbols dels seus pares en l'escut³.

Materials i tècniques

La pintura va ser realitzada a l'intradós de la volta de mirall⁴ que cobreix la caixa d'escala del castell de Santa Coloma. La volta va ser realitzada amb una estructura de fusta, la qual s'observa per l'extradós, que suporta un encanyissat enguixat.

S'observen perfectament els traços dels dibuixos preparatoris. Alguns dels dibuixos de la composició van ser realitzats amb carbonet i d'altres amb una pintura de color ocre aplicada amb un pinzell fi. El dibuix fet amb pintura és de bona qualitat i manufactura.

La pintura es va realitzar, molt probablement, amb un tremp de cola. Hi ha indicis que ens fan pensar que la pintura no va ser totalment finalitzada.

En alguns punts de la composició s'observen penediments. Així, la forma d'una de les cintes entrelaçades que decoren els laterals dels escuts va ser modificada. Igualment, les corones inicials que hi havia sobre els àngels van ser substituïdes per elements vegetals.

-
2. Segons es desprèn d'un document de l'anxiu parroquial de Verdú, datat el 10 d'octubre de 1572, l'abat de Poblet va contractar a Antoni Vernia la construcció d'una escala en el castell de Verdú, la qual havia de seguir el model de l'escala que aquest havia realitzat al castell de Santa Coloma per a Guerau III. Vegeu CARRERAS, J. M. (1997): *Opus cit.*, pàg. 37-38 i GONZALO, G. (1993): "Antoni Vernia, autor de les escales nobles dels castells de Santa Coloma de Queralt i de Verdú", a *Recull*, núm. 4. Associació Cultural Baixa Segarra. Santa Coloma de Queralt. Pàg. 75-78.
 3. En aquest sentit, es va fer una consulta a la Societat Catalana de Genealogia i Heràldica, de la qual es va rebre una resposta signada pel seu president, Armand de Fluvià, a qui volem agrair la col·laboració. Per a més informació sobre els senyors feudals de Santa Coloma de Queralt, vegeu CARRERAS, J. M. (1993): "Els senyors de Santa Coloma", a *Recull*, núm. 4., Associació Cultural Baixa Segarra. Santa Coloma de Queralt. Pàg. 37-46.
 4. Aquest tipus de volta és descrita per FULLANA, M. (1995): *Diccionari de l'art i dels oficis de la construcció*. Ed. Moll. Mallorca. Pàg. 366.

Conjunt de la cúpula abans i després de la restauració.

Fotos: Pau Arroyo

Els fons dels quatre costats de la volta es van deixar sense pintar, això és, amb el suport de guix a la vista.

Iconografia

La temàtica de la decoració de la volta és de tipus civil i pagana. Al capdamunt de la volta, a l'interior d'un plafó rectangular, hi ha l'escena principal. L'espai es troba pràcticament ocupat per una figura masculina estirada que es reclina sobre el braç dret. El personatge, que recorda una divinitat clàssica, porta barba, una corona vegetal al cap; amb la mà dreta sosté un corn de l'abundància, i amb l'esquerra, un bàcul. Sota de la figura, cobrint una part de la cama esquerra, hi ha un mantell de color vermell.

Al voltant de la divinitat hi ha altres escenes. En una hi ha un ramat d'ovelles. També hi ha una escena marinera formada per dues barques de pesca i un grup de pescadors que n'estira una amb una corda. Entre aquestes, però, destaca la situada a la part inferior del costat esquerre de la figura principal, que es pot interpretar com la representació de la lloba capitolina amb Ròmul i Rem⁵.

En cadascuna de les quatre cares laterals de la volta s'hi representa un escut, de forma ovalada, inscrit a l'interior d'un rectangle. Al voltant de l'escut hi ha la representació d'éssers mitològics, personatges masculins i femenins, cintes, elements vegetals, etc. L'escut sempre és el mateix, així com part dels elements que el decoren. Canvia, però, una part d'aquesta decoració que s'individualitza en cadascun dels exemplars.

L'escut, que correspon als senyors feudals de Santa Coloma, propietaris del castell, és dividit en dos flancs. Al flanc dret (el situat a l'esquerra de qui el mira) s'hi representa un lleopard rampant sobre un fons vermell. Al flanc sinistre (el situat a la dreta de qui el mira) hi ha un manat de cards sobre una estrella de vuit puntes sobre un fons blau⁶. Originàriament, les figures eren daurades. Com hem dit anteriorment, l'escut pot ser el de Pere VII, primer comte de Santa Coloma, o el dels seus pares Guerau III i Comtessina d'Icart.

Alguns dels suports o figures que acompanyen l'escut són criatures fantàstiques. A cada costat hi ha uns éssers que són mig àliga i mig lleó, i uns altres que tenen el tronc, el cap i les extremitats superiors humanes, mentre que les extremitats inferiors s'han convertit en una cua de rèptil.

5. Hi ha diverses interpretacions de les escenes del plafó central de la pintura de l'escala noble del castell de Santa Coloma. Algunes la relacionen amb la batalla de Lepant i d'altres amb una representació del déu Neptú. Vegeu CARRERAS, J. M. (1997): *Opus cit.* Pàg. 34.

6. Cal fer notar, en relació amb les armes dels Icart, que aquí l'estrella és situada sota dels cards i no al seu damunt, la posició que li correspondria. Per tant, cal pensar en una equivocació del pintor en el moment de realitzar l'obra.

Un dels escuts de la família Queralt-Icart, abans i després de la restauració.

Fotos: Pau Arroyo

Sobre l'escut, hi ha un àngel sedent que sosté una corona de llorer o una palma. A la part inferior de cada escut hi apareix el bust d'un personatge; n'hi ha tres de masculins i un de femení. Aquests personatges porten elements de vestir propis de l'època. En destaca un, que representa un musulmà.

També formen part del conjunt elements vegetals, cintes de roba que s'entrellacen, sols, llunes i altres figures humanes, com ara una dona vestida amb una toga clàssica, un vell amb barba que sosté un llibre, etc.

Aquests escuts es troben emmarcats, com hem dit, per un rectangle que, pel costat interior, mostra diversos elements curvilinis, a modus de rotlles de pergamí. Sobre el rectangle hi ha un cap de lleó que sembla sostenir tot el conjunt heràldic descrit.

En l'espai de la volta que resta lliure al voltant dels conjunts heràldics hi onegen unes cintes, de color ocre i marró, que s'entrellacen i completen la decoració.

Estat de conservació

Exceptuant la pintura del plafó principal, la resta es troba molt perduda. En molts casos només resta el dibuix preparatori o una ombra clara deixada per la pèrdua de la policromia, com és el cas de les cintes.

Cal dir, però, que en algunes zones, especialment del plafó central, fa la sensació que determinades figures no es van acabar de pintar, com per exemple, les figures dels pescadors o les del grup que representa la lloba capitolina amb els germans Ròmul i Rem.

Les causes de la pèrdua de la policromia són, molt probablement, la humitat, ja sigui de condensació o per filtracions des de la coberta, i/o la utilització inadequada dels materials pictòrics (baixa qualitat dels pigments, defecte d'aglutinant, barreja d'ambdós poc acurada, etc.).

El guix del suport és un material molt higroscòpic i, per tant, facilita l'existència d'uns nivells d'humitat elevats⁷ en diverses zones. A més, aquesta humitat ha propiciat l'aparició de colònies fúngiques.

La major part de les restes conservades de policromia mostren un estat pulverulent. Igualment, hi ha parts, especialment les pintades amb blaus i verds, on la capa de pintura mostra uns petits aixecaments a modus d'escates.

Val a dir que els daurats que cobrien molts dels dissenys s'han perdut gairebé en la seva totalitat; només en queden petites restes que donen fe de la seva existència.

Sobre la superfície de la volta hi ha una capa uniforme de brutícia formada per pols i teranyines.

Cal dir que el dibuix preparatori no és visible a tot arreu; només en aquelles parts on s'ha perdut la capa de pintura o que no van ser acabades de pintar.

Intervenció de conservació-restauració

El procés de conservació-restauració va consistir en la realització dels tractaments següents:

Neteja

En primer lloc es van eliminar els dipòsits superficials existents, pols i teranyines principalment, de tot l'intradós de la volta. Es va usar una paletina de pèl de cerres

7. Es va mesurar la humitat existent en diverses parts de la volta amb un higròmetre de contacte.

i un aspirador. Posteriorment, es va realitzar la neteja pròpiament dita de la superfície de la volta amb gomes d'esborrar. Concretament es va usar la goma núm. 403 de la marca Milán. En algunes parts es van usar esponges Wishab. Amb aquest procediment es van netejar tant les parts pintades com les no pintades. Les característiques del suport de les pintures (guix) i del procediment pictòric (molt probablement un tremp de cola), van fer que es descartés un mètode de neteja basat en un mitjà aquós.

Poliment i estucat de les esquerdes

Primer de tot es va eliminar mecànicament, amb un bisturí, l'excés de guix de les esquerdes⁸, el qual cobria la pintura en molts llocs. Després es va efectuar el poliment de la superfície amb paper de vidre i, en zones concretes, amb una polidora elèctrica, amb la intenció d'anivellar i allisar la superfície.

En algunes zones va ser necessari aplicar una massilla comercial (Pymaplast) i, en d'altres, va caldre omplir els espais buits existents amb escaiola.

Consolidació

Un cop neta la pintura, es va aplicar una solució al 5% en toluè de copolímer acrílic Paraloid B 72 a tota la superfície de l'obra amb paletina de pèl de cerres, amb la finalitat de millorar l'adherència al suport i l'estabilitat de la capa pictòrica.

Fixació puntual

A les zones de la capa de pintura afectades per petits aixecaments en forma d'escata, va ser necessari realitzar una fixació puntual. El tractament va consistir a aplicar amb un pinzell fi, primerament, una solució al 10% en aigua d'Acryl 33, una emulsió de resina acrílica, i posteriorment, exercir pressió amb la cabota d'un martell de niló, interposant un full de paper antiadherent entre la policromia i l'eina.

Reintegració cromàtica

La reintegració, o retoc, consisteix a aplicar color a les llacunes, o pèrdues de la capa pictòrica, amb l'objectiu d'integrar-les en el conjunt i millorar la seva llegibilitat.

En el cas que ens ocupa es van usar procediments pictòrics totalment compatibles amb la pintura original. Concretament, es van usar pintures de les marques Lascaux i Maimeri. Es tracta de pintures de base aquosa, d'alta qualitat, reversibles, de colors sòlids i estables, que permeten un aspecte aquarel·lat.

Les superfícies de guix de les esquerdes van ser retocades amb veladures fetes amb mescles de negre, ocre i terra de Siena torrada. Les taques existents en els marges

8. Aquest guix va ser aplicat en una intervenció anterior.

de les esquerdes es van dissimular retocant-les barrejant blanc amb colors de tonalitat càlida.

Les pèrdues de les cintes decoratives també es van reintegrar amb la mateixa tècnica. Es van usar mescles de diversos colors per tal d'aconseguir les tonalitats de les cintes originals. Els colors, però, es van aplicar amb una intensitat més baixa, usant transparències.

Pel que toca als escuts i a l'escena principal de la composició, es va combinar aquesta tècnica amb un retoc fet amb *tratteggio* o plomejat, segons les característiques de les parts a tractar.

També es va intensificar, resseguint-lo amb una veladura de color, el dibuix preparatori dels escuts per tal d'evidenciar-lo i fer-lo més visible.

Protecció final

Després de la reintegració cromàtica, es va aplicar, nebulitzant-la amb una pistola elèctrica, una capa de protecció a la totalitat de la superfície de la volta. Es va usar una solució al 5% en toluè de copolímer acrílic Paraloid B 72.

Escut amb els emblemes dels Queralt i els Icart.

Fotos: Pau Arroyo

Criteris d'intervenció

Els criteris d'intervenció del procés executat de conservació-restauració de les pintures del castell de Santa Coloma han estat els que habitualment s'adopten en l'àmbit de la conservació-restauració del patrimoni cultural. Aquests criteris tenen com a objectiu fonamental el fet que es pugui garantir el respecte per l'obra original, de manera que aquesta, amb les transformacions patides al llarg dels anys, pugui mantenir la seva singularitat i autenticitat. Per tant, s'han realitzat només les intervencions estrictament necessàries per assegurar la seva futura pervivència i recuperar, mínimament, la lectura del conjunt pictòric.

Així doncs, el procés que s'ha dut a terme ha consistit a netejar l'obra, consolidar-la i reintegrar-la cromàticament de manera que es faciliti la comprensió de les formes i dels colors que determinen la composició, però sense inventar allò que ja no existeix i, finalment, a protegir-la de l'ambient.

En relació amb la reintegració cromàtica, cal dir que també s'ha aplicat el criteri de la diferenciació entre les parts originals i les reintegrades. Per això les pintures usades s'han aplicat amb transparències o amb la tècnica del plomejat.

A l'hora de reintegrar es va tenir molt present el fet que l'obra, especialment als quatre costats de la volta, es trobava molt perduda i, en moltes parts, les restes conservades de la policromia no eren suficients per determinar, d'una manera clara, les formes i els colors que havia tingut originàriament. Per tant, només es podia aconseguir la unió visual de tot el conjunt pictòric amb el tancament de les llacunes petites i mitjanes, i reforçant les línies del dibuix subjacent.

A més, cal dir que, en relació amb el dibuix preparatori, es va considerar que era molt important deixar-lo a la vista ja que, especialment el realitzat amb pintura, té una qualitat molt remarcable.